

НАТАЛІЯ КОСТЕНКО,

доктор соціологічних наук, завідувачка відділу соціології культури і масових комунікацій Інституту соціології НАН України

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

Місце і час соціології

Abstract

It is well known that periodical statements of crisis of social sciences proved constantly to be new turns and vistas revealing each time untapped resources of sociology. The essence of modern claims sociologists agree with is in evident weakening of referentiality — sociology is losing the contact with “society”, with that which constituted it both as a science and as a special intellectual practice. This fact seems to prejudice the very ability to be a “modern science about modern society”. The authors believe that the paradox of the current situation lies in the parallel existence both of uncertainty about the key point of the discipline and concern about adequacy of methods, as well as in quite convincing experience of combining tradition and innovation in the works of N.Luhmann, P.Sztompka, L.Thévenot and L.Boltanski, J.Urry, that engenders the phenomenon of “new old sociology”. The article deals with metamorphoses of temporality the social disciplines are concerned with when describing local and extremely wide spaces of human coexistence.

“Сьогодні ситуація виглядає так, ніби утопічна енергія вичерпалася, ніби вона покинула історичне мислення. Обрії майбутнього стиснувся, а дух часу, як і політика, суттєво змінився. ...У відповідях інтелектуалів дається взнаки та сама безпорадність, що й у політиків. ...Нехай ситуація об'єктивно непрозора. Утім, непрозорість є ще однією з функцій готовності до дій, на які суспільство вважає себе здатним. Ідеться про довіру західної культури до самої себе”.

Юрген Габермас

Звістка про завершення проекту соціології, яким він був замислений і яким виник, лунає дедалі виразніше, й есхатологічні обертони от-от сягнуть периферійних дискурсів. Років двадцять тому передчуття теми здавалися доречними лише у рафінованих висловленнях і культових текстах, тоді як соціологічні практики, що розмножилися на хвилі повсюдної легітимації соціального знання, навряд чи непокоїлися з цього приводу. Власне, критика соціології й усього комплексу методів і репрезентацій, іменованого соціальними науками, була наперед задана фактом санкціонованого Модерном рішення перетворити на автентичну наукову дисципліну вивчення спільного життя людей, тобто довірити це вивчення “операторам науковості”, які б редукували “спірну нормативність до вимірюваної закономірності” (Лоран Тевено). Порожняви й невідповідності, наявні у просторі допущень такої трансформації, завжди збуджували критичну рефлексію — ззовні та внутрішньодисциплінарну, і вона доходила часом драматичних розв’язань питання стосовно ідентичності соціології, яка зобов’язалася неупереджено моделювати економічно зумовлені порядки, але не розірвала остаточно уз із політичною та моральною філософією і не віддалилася на нездоланні дистанції від сфер гуманітарного пізнання. Надлишки й дефіцити будь-якого з цих постійних потягів соціологізування перманентно закидали йому: критичний аналіз сучасної системи панування проти прихованої апологетики позитивного знання, еталони строгої науки проти релятивізму тощо. Утім, періодичні констатації кризи наук про суспільство оберталися новим і самовпевненим просуванням їх, новими поворотами і перспективами, виявляючи щоразу невитрачений ресурс соціології, її невичерпане буття. ХХ століття називають століттям соціальних наук (Пітер Вагнер), маючи на увазі масштабність їхніх репрезентацій стосовно світу людей, котрі крім автономного знання містили здатність слугувати публічним аргументом не менш масштабних політичних дій.

Статуси занепаду

Не можна сказати, що така здатність реалізовувалася з ентузіазмом і повсюдно. За презентаційними версіями історії дисципліни виявляється цілком розмірена її еволюція, що не передбачала великих потрясінь і руйнування засад початкового проекту, який унаслідок схематичності загального формату був відкритий для подальших насичень і ревізій. Розміреність, ясна річ, не виключала напруженості. Проте більшою мірою вона впливала аж ніяк не з необґрунтованості відповідей соціології на суспільний запит. Він явним або неявним чином також був частиною проекту: відкривати закономірності означало нагромаджувати корисне знання для найліпшого управління спільними благами, станами і процесами. Одначе добі “оптимістичного сцієнтизму” (Андре Мальро) так і не судилося відбутися: вона обірвалася посередині двома атомними бомбардуваннями, фактично закривши перспективу довгострокового майбутнього для бодай трохи осмисленої (“науково обґрунтованої”) дискусії. Тим часом, у повоєнне “блискуче тридцятиліття” гуманітарних наук, а згодом і далі за інерцією до соціологів усе ще активно апелювали, пропонуючи програми розвитку. Найчастіше

апеляції мали ритуальний, або формальний характер, до чого зобов'язував легітимний статус академічної науки “соціогуманітарного” циклу, співвідноситися з якою були ледь не зобов'язані еліти, щоб тримати руку на пульсі. Але саме цей статус невпинно віддаляв від участі в обґрунтуванні політичних рішень — як нечутливий і безініціативний у плані практичного інтересу. Куди привабливішим для обох сторін ставав ефективний маркетинг у сфері політики. Що стосується, наприклад, української академічної соціальної науки, то сьогодні вона змушена публічно нагадувати: “соціологія — це не лише політичні рейтинги”.

Напруженість в еволюційному русі соціології викликала і далі викликає, то затухаючи, то відновлюючись, конкуренція перспектив, напрямів, організаційних центрів і шкіл. Мабуть, лише аналітично їх можна віднести або до архаїстів (фундаменталістів), або до новаторів, які з різною швидкістю, ригідністю й інтуїцією резонують на зміни призначеної для спостереження території, а також на суспільні очікування з приводу оцінювання небезпеки чи сприятливості цих змін. До кінця минулого століття конкуренція вочевиднилася, перевищила можливу межу, помітно перекроїла простір соціальної думки, звузивши річище “мейнстріму” і сформувавши картину множинної соціології. Картина склалася настільки разюча, що спонукала до серйозного перегляду витоків і порушення питання про те, чи не є розщеплення соціологічної уяви результатом родової вади і чи можна взагалі сподіватися на колишню цілісність, що її постулює ідея науки про суспільство. “Чи існують якісь тези, спільні для всіх видатних авторів соціологічної традиції, чи то в прихованій, чи то в явній формі?”, — саме так і формулювалося питання для обговорення на симпозіумі в Парижі (2003 рік), присвяченому перспективам створення загальної соціологічної теорії за доби глобалізації [1]. Цього разу ситуація із подоланням кризи виявилася складнішою. Сумніву було піддано і предмет, і метод соціології.

Сутність претензій, в яких однакостайні як експерти, так і самі соціологи, полягає в помітному ослабленні референційності — у втраті соціологією контакту із “суспільством”, тим, що конституювало її і як науку, і як особливу інтелектуальну практику. Це вже не заперечувалося під час останнього конгресу Міжнародної соціологічної асоціації в Дурбані (2006). Теза розпадається на низку контекстів, що експлікують несумірність основних понять, способів наукового пояснення і претензій соціології “бути сучасною наукою про сучасне суспільство” [2, с. 41]. На сьогодні вони детально обговорені, достатньо їх перелічити, зібравши воедино.

Демонтаж ключового концепту. Репрезентація соціального життя в термінах ідеї “суспільства” виявилася, як відомо, щасливою знахідкою в обґрунтуванні предмета соціології, яка свого часу вможливила її колишнє утвердження в горизонті дисциплін про людину і державу. Початково визнаний варіант — вимірювати закономірності цілого на підставі функціонування “елементарних” часток соціальності у вигляді мас, колективів, соціальних груп — був не єдиною можливою моделлю. Кінцевою, нерозкладною одиницею завжди залишався окремих індивід зі своєю звичкою діяти, регулюючи тим самим порядок у людських спільнотах [1]. Із певною штучністю концепту “суспільства”, що взяв гору, легко можна було миритися,

доки сам концепт діставав переконливі структурні й функціональні виправдання. Проте ідея суспільства “ніколи не була очевидною або природною. Вона завжди була сконструйованою, і її слід визнати як гранично розроблений і комплексний підхід до форм поведінки і соціальної організації”, констатував Ален Турен на XV Всесвітньому конгресі соціологів у доповіді “Соціологія без суспільства” [3]. Прилагоджування конструкту до змінених реалій сучасного світу дедалі більшою мірою оголює логічні надлишки в його зчленуваннях, довільність загального складу, які ускладнюють неупереджене сприйняття цілісного образу, сукупності інститутів і акторів.

“Суспільство” як двійник і альтер-его нації-держави втрачає онтологічну й гносеологічну універсальність, що в обговореннях глобалізаційних перспектив виявляється у вигляді загальноприйнятної позиції, якщо не сказати трюїзму, всебічно проілюстрованого Ульріхом Беком у “контейнерній теорії суспільства”. Суспільство, замкнуте в рамках національної держави, перестає бути основною одиницею соціальних взаємодій, оскільки соціальність реалізується нині також і понад межами національного простору дій, у нових інтеграційних формах економіки та політики, постнаціональних констеляціях (Юрген Габермас). Однак установка на суспільство залишається домінуючою, особливо коли йдеться про організацію дослідження. “Зв’язок між соціологією і національною державою настільки тісний, що образ “сучасних”, упорядкованих окремих суспільств, що набув разом зі зміцненням організаційно-політичної моделі національної держави обов’язкового характеру, завдяки претензіям класиків суспільних наук на фундаментальність у найліпшому сенсі цього слова був абсолютизований у логічно неминучий образ суспільства взагалі” [2, с. 50]. Справді, проблематично вважати, щоб, наприклад, вітчизняні соціологи, як, утім, і решта, відмовилися від пошуку ідентичності “свого”, у нашому випадку українського, суспільства, не уявляючи його відповідно до узвичаєної моделі, але разом і не сприймаючи як автореферентний малий Усесвіт, де все й відбувається насправді. І чи не про це свідчать поширювані крос-культурні моніторинги, для яких ідеалом реальності є модель національної вибірки. Ригідність практик, спрямованість їх на виконання зразків, що неодноразово доводили свою успішність, додає ще одну невідповідність до загальної картини. Та чи така вже велика й свідомо наша рішучість прийняти себе лише як варіацію глобального світу?

Нерелевантність метода предмету і навпаки. Унаслідок навмисності початкового жесту в створенні соціологічної дисципліни ніколи не зникало відчуття чогось трохи дивного: ідея передбачала максимально відокремити і протиставити соціетальний і природний порядки, але досліджувати перший тими самими засобами, якими традиційно досліджують другий [4, с. 11]. Причому щоб побачити людський світ як матеріал, підготовлений для спостереження й аналізу натуралістом, а згодом також інтерпретатором, звільненим від ціннісного судження, знадобилося, дотримуючись інтелектуального кредо, здійснити дуже непросту розумову роботу. Визнати, наприклад, постулатом примусовий характер соціальних фактів, що привело пізнього Дюркгейма до інтерпретації суспільства не лише як емпіричної, а й, значною мірою, трансцендентної і сакральної реальності, джерела і вмістича всіх вищих цінностей. Або ж як ресурс розуміння допустити історичні

“ідеальні типи”, що їх сам же Вебер визначав як конструкції, що мають “характер утопії, *здобутої* шляхом мисленого посилення певних *елементів* дійсності” [5, с. 389], чим і зумовлена, скажімо, складність операцій із його “цілераціональною дією”, котра, власне, і є таким “чистим” конструктом, як, утім, пізніше і Габермасова комунікативна дія. Або ж здійснювати феноменологічну редукцію, що зобов’язує утримуватися від суджень про існування чи неіснування об’єктів зовнішнього світу, а в Щюца, навпаки, утримуватися від жодного сумніву з приводу їх, щоби не зашкодити живому сприйняттю й переживанню світу. При цьому емпіричний результат найчастіше не перевершує констатацій здорового глузду, підтверджує вже відоме в особистому і колективному, зокрема й соціологічному, досвіді. Є також радикально альтернативні практики: зв’язки та залежності змінних встановлюються дедалі витонченішими способами, але відчуття, ніби результат влучає в точку, репрезентація точніше і виразніше репрезентує соціальний світ, не виникає. Оприявлена нетехнологічність набутих знань позбавляє соціологів і статусу “експертів”: справджується не “розчаклування” світу, чого очікував від соціального вченого Макс Вебер, але розгорнута в текст, так би мовити, повторна його містифікація, тріумф соціологічної автаркії, плід методично ретельної роботи соціології на саму себе.

Дискурс стосовно проблем у соціології і з соціологією не заощаджує на палітрі відтінків — від визнання “колапсу класичної соціології” внаслідок того, що суспільство саме по собі розпадається на фрагменти [3], до пропозицій сміливого маніфесту для дисципліни, яка вочевидь втратила свій центральний концепт [4, с. 20]. Тема занепаду й очікування змін у соціології вписується в ширшу дискусію з приводу сучасного стану соціальних і гуманітарних наук, де також за розмаїттям невдоволень і невтішних прогнозів на найближче майбутнє виявляється стале бажання дослідників працювати у своїй царині й, відповідно, захоплюватися новими перспективами. В окремих наукових спільнотах європейського простору така дискусія стає відкритою, навіть публічною, в інших про неї воліють не згадувати під час офіційних заходів. Нюанси й перипетії переживання кризи французькими інтелектуалами та їхніми російськими колегами виразно подані в книзі Діни Хапаєвої “Герцоги республіки в епоху перекладів” про трансформацію понять у гуманітарних науках [6]. Дискусійні матеріали регулярно з’являються також у нон-фікшн періодиці “Журнального залу” на magazines.ru. Однак в “епоху перекладів”, як вельми точно ідентифікує нинішній час Хапаєва, повнота уявлень про те, що відбувається в соціологічних і гуманітарних колах інших мовних культур, потерпає через нерівномірність самих потоків перекладів, зумовлену масою побічних для змісту дискурсу причин (наявністю спільних проектів, традицією контактів, преференціями і намірами видавців)¹.

Стрімкість змін інтелектуальної атмосфери останнім десятиліттям, що не підпадає під визначення простої зміни наукової моди, як це ще видавало-

¹ Наприклад, видання праці Філіпа Коркюфа “Нові соціології” про сучасний стан соціології у Франції, низки інших розвідок гуманітарної спрямованості здійснювалося в рамках програми “Пушкін” за підтримки МЗС Франції й Амбасади Франції в Росії [7].

ся у випадку постмодернізму, свідчить не так про методологічну несталість або відсутність спротиву, як про радикальне переосмислення пріоритетів і можливостей “соціальних наук”. “Історія, цей ідеал Просвітництва, за словами Йорна Рюзена, розпадається на частини в наших руках” [цит. за: 8, с. 187]. Якщо ідея “тотальної історії” й досі присутня в сучасному проекті Анналів, то, найімовірніше, у другій чи третій редакції та з куди більшим інтересом до актора, ніж просто визнання його анонімної участі в соціальній, опосередкованій структурами історії [1]. Багатоманіття “нових” нових історій, в яких можна углядіти наступність і уявити їх у термінах Броделевої “структури великої тривалості” [8, с. 188], або ж з приводу яких, навпаки, відчуваєш подив, намагаючись співвіднести з академічними стратегіями “нову політичну історію”, “концептуальну історію політики”, “соціальну історію політики” [6, с. 87], — таким є поле гри історичної уяви сьогодні. Про депрагматизацію історії на користь безпосереднього переживання минулого як досвіду історичної культури говорить Ганс Ульріх Гумбрехт у розділі “Після уроків історії” у своїй книжці про 1926 рік [9, с. 465–495]. Не менш певний і Ото Герхард Екселе, який вважає, що історичні науки не вправі приписувати життю, “як те має бути влаштоване”, проте на них “має бути покладена турбота про те, щоб якомога більше уникло забуття” [10, с. 22]. Безумовно, переглядами історію не позбавити дидактичної функції, на що справедливо вказують Наталя Яковенко та інші українські історики [11], але її претензії бути “*magistra vitae*” істотно знизилися.

Натомість соціологія завжди мала справу зі справжнім сьогоденням як таким, і її акцентуацією завжди було відповідати часу, що вона всіляко захочувала й культивувала. Цілком зрозуміло, що змінена сучасність висунула претензії до неї першою чергою. Відчутно запізнилася, як з’ясувалося, мова соціології, якою вже важко висловлюватися в новій реальності. Не те щоб соціологічну лексику визнано старомодною — за сучасних засобів комунікації вітчизняна практика, наприклад, у надолужувальному ритмі опанувала щойно введені й перекладені звороти інтелектуальної мови. Не те щоб великі наративи соціології, втілені в перспективах структури, дії й культури, що їх зазвичай розуміють як сукупність цінностей і норм, незворотно втратили переконливість. Але щось розладналося, очевидно або невловимо. І навіть залишивши відкритим питання про Ключовий концепт, масово підданий деконструкції або ж масово до неї притягнений, не уникнути повсякденної апорії: смисл вислизає з багатослівності соціологічних інтерпретацій, котрі ще вчора здавалися адекватними і прояснювали тенденції, водночас даделі гостріше дається взнаки брак слів, конче необхідних для артикуляції особливостей сучасного моменту. В будь-якому разі йдеться про безсилля мови висловити зміни, що відбуваються, схопити реальність [6, с. 96–100, 196]. Плутанина політичних правих і лівих не лише в громадянській, а й в експертній свідомості — тут найтривіальніший приклад. Упорядкування концептуального словника, якщо покластися на широко цитовані докази Рейнгарда Козелека, розтягнеться на кілька десятиліть. Один зі шляхів убачають у переміщенні в історичних поняттях балансу між універсальними значеннями й конкретним досвідом у бік останнього, тобто на користь “логіки імен власних”, які не розривають зв’язків із “логікою загаль-

них тверджень” [12, с. 222], що, мабуть, означало б заміну гіперметафор метафорами, наближеними до буквального опису. Але про щось подібне, здається, зовсім нещодавно повідомляв постструктуралізм. Поки в такому словнику фігурує одне поняття “Європа” [12], хоча, ймовірно, на тих самих засадах сюди можна включити й “Африку”, ту, що “не континент, а поняття” [2, с. 54–56]. Хоч там як, але представники регіональних соціологій пов’язують переосмислення аспірацій універсалізму з урахуванням занепаду його євроцентричної матриці [13]. Що стосується локальних мов, соціологічних діалектів, то вони формуються доволі інтенсивно, часто їхні символічні ряди не конвертують один одного і залишаються недосяжними для невтаємничених. Не менш складною є справа і з парадигмами, якщо мати на увазі їхню здатність із легкістю відтворюватися адептами.

Нові старі соціології

Утім, нових соціологій не менше, ніж історій або взірців культурних, антропологічних і лінгвістичних досліджень, тобто того, що у філософському середовищі вважається “континентальними хворобами” (Даніель Андлер). Одностайного діагнозу соціологів-практиків щодо виявлених патологій їхньої дисципліни не спостерігається, акценти ковзають у координатах ригоризму і свободи. Репрезентуючи генералізований образ соціальної науки на форумах Європейської академії соціології у 2002–2003 роках, Раймон Будон і солідарний із ним Джон Голдторп виокремлюють чотири ідеальні типи соціології: естетична, або експресивна, суспільно упереджена (committed), або критична, дескриптивна, або камеральна (cameral) і, нарешті, “справжня” (‘sociology that really matters’), когнітивна, або наукова соціологія [14; 15]. Лише остання – SSS (sociology as social science) – беззастережно гідна бути статусною академічною дисципліною. Саме її слід усіляко підтримувати задля збереження доброї репутації соціології як чіткої альтернативи побудованої на досвіді довільного переживання експресивної моделі й зумовленої моральною і політичною нормативністю (ідеологією) критичної рефлексії. Покликана пояснювати непрозорі феномени соціального життя, SSS вступає в успішну співпрацю з камеральною, описовою соціологією, найліпшим винаходом якої є вибіркові опитування, без чого сучасній соціальній науці не обійтися, подібно до того, як астрономія буде безплідною без телескопа, а біологія – без мікроскопа [15, с. 99].

Модифікації пропозицій, з якими пов’язують оновлення соціології, не передбачають несподіваних і нечуваних поворотів. Здебільшого це впізнані або більш неординарні комбінації традиційних перспектив із потужною структурною складовою, але водночас із навмисно проникливим поглядом на дії акторів та ідентифікацією їхнього місця стосовно структури або системи, чи то тимчасових, випадкових, шуканих, бажаних або вкорієних і невіддільних коригуванню. Непевність флуктуацій і коливань індикаторів в обставинах розпорошення просторової інтеграції переплетених комунікаціями суспільств беруть до уваги й у побудовах системних образів. Дедалі частіше одинична людина здатна уникати особливих просторових умов і змінювати їх на інші завдяки своїй рухливості. Оскільки це стає

суспільною нормою, необхідно, вважає Ніклас Луман, змінити також уявлення про аутопоезисну систему, щоби системні межі також мислити рухливими, щоб вони не розумілися більше “як краї системи, як шари шкіри або мембрана, якими система себе ніби закріплює й огороджує” [16, с. 151].

Як правило, найвідоміші проекти, композиційно оформлені й подані монографічно, навряд чи доречно кваліфікувати як дослідження деякого мезоформату, оскільки кожне претендує на цілком автономну позицію, комфортабельну для повноцінного огляду соціально взаємозалежного світу людей. Непросто розмістити їх і в щойно наведеному класифікаційному дизайні, позаяк кожне намагається опанувати переваги всіх моделей соціології, різною мірою залишаючись прив’язаним до батьківських парадигм, має інтенцію репрезентувати механізми та практики вироблення нового гуманітарного знання різними акторами, яке б відповідало сучасним умовам спільного життя. Візьмемо кілька виразних, на нашу думку, прикладів.

У *соціології мобільності* Джона Урі реконституційована соціальна наука вилучає із фокуса бачення відслужилий концепт “суспільства”, центруючись на “мобільностях”, що здійснюються повз бар’єри географічно і соціально маркірованих територій і структурують глобальний простір. “Новітні” правила соціологічного методу потребують уведення в обіг метафор, придатних радше для репрезентації мобільної, постійно рухливої реальності, емерджентних упорядкувань й імперативів темпоральності, ніж статистики, структури та соціального порядку [4, с. 18]. Мобільності охоплюють практично всі види людської активності, починаючи з фізичних, уявних, віртуальних переміщень різного роду суб’єктів і аж до “інтелектуальної мобільності”, засобами якої в особливих середовищах “креативної маргінальності” культивуються інновації у соціальних науках, а також мобільності, що підживлює соціологію “емансипаторським інтересом” нових соціальних рухів [4, с. 220–221]. Неодмінні учасники мобільності — об’єкти матеріального світу, що належать до оточення діючих суб’єктів і утворюють з ними спільні, гібридні мобільні утворення. Тому “розглядати речі як соціальні факти” є одним із природних правил оновленого методу [4, с. 18].

Взаємодія людей зі світом речей, технічним та екологічним середовищем, здатними сьогодні вирішальним чином брати участь у регуляції поведінки та дій суб’єктів, незалежно від того, яким є цей світ — відчуженим чи привласненим людськими спільнотами, — власне це набуває дедалі більшої значущості в різноманітних концептуальних проектах із розбіжними методологічними домінантами. Від моделей мережних переходів акторів у Бруно Латура до екологічної спрямованості міркувань Ульріха Бека. *Соціологія множинних режимів дії* Лорана Тевено і Люка Болтанські також належить до них. Одначе головна її претензія полягає в побудові високогенералізованої, якщо не сказати універсальної, конструкції, що моделює залежність дії від загальнозначимих принципів або “порядків величі”, керуючись якими, люди шукають згоди в публічному і будь-якому іншому просторі, щоб здобути виправдання і досягти визнання. Поеднання типологій “порядків величі” й ситуацій створює сегментацію різноманітних режимів залученості акторів у спільне життя, чи то буде повсякденна комунікація і розв’язання суперечок у професійному колі, чи то конфігурації творчості в гуманітарних

науках, якими є технократизм, ринкова конфігурація, режим репутації, громадянський, натхненний, патріархальний режими [17; 7, с. 153–162]. Власне, своєю працею автори й ілюструють одночасну доступність для індивіда різних режимів залученості, відносячи її (цю працю) до “прагматичної соціології”, але й розцінюючи як близьку до діяльності політичних філософів і теоретиків справедливості, оскільки вона репрезентує “способи та форми вираження повсякденного відчуття несправедливості у вигляді моделі, правил і вимог” [17]. Така ускладнена структурна конструкція, яка реалізована за допомогою “регіональних” моделей, тобто передбачає ізоморфізм режимів, що організують різні простори життя, знадобилася для того, щоб уникнути релятивізму “в дусі Макса Вебера” і “тим паче культурологічного фундаменталізму”. На думку Тевено, це можливо внаслідок того, що проблеми цінностей розглядаються з точки зору множинних порядків величі, котрі, будучи зорієнтованими на всезагальність і значимість для всього людства, роблять сумірними цінності надзвичайно різних суспільств і культур [17].

Соціологія довіри Петра Штомпки спонукається наміром підтвердити претензії соціальної науки, яка не втратила “чутливості стосовно важливих соціальних питань”, стати самосвідомістю суспільства [18, с. 19]. Його книжку “Довіра. Фундамент суспільства”, мабуть, можна без сумніву віднести до епічних соціологічних текстів, у яких переважає традиція і класичні зразки експлікації понять, що не цураються, до речі, новітньої лексики. Крізь оптику довіри розглядаються моральні засади сучасного суспільства, в якому культура довіри протиставляється “культурі цинізму”. В об’ємній репрезентації феномена довіри, включно з його ідеєю, різновидами, засадами, соціальними зв’язками, функціями та виявами в окремих царинах громадського життя, використовується культурологічний підхід і “методологія еkleктизму”, у строгому мертонівському розумінні [18, с. 19]. З такого штибу зсувом соціології у бік культурної репрезентації спільного життя людей, який має перенести акценти з поняття прогресу на шанси та ризики суб’єктів, включно з новими колективними акторами, у важкопередбачуваному світі, дедалі частіше пов’язують перспективи вивчення соціальної реальності [3].

До мистецтва

Зрештою, на полюсі свободи, методологічної емансипації, позбавлення надмірної опіки з боку традиції конститується інша перспектива соціології й гуманітарних наук. На їхньому обрії дедалі виразніше вимальовується образ мистецтва, чарівливий для кожного, хто має справу з текстами і їх створює, образ, що дається взнаки в різних контекстах і наближається до соціології з різних боків. Магнетизм цього вічного “атрактора” відчутний не лише для гуманітаріїв, які знеачка опинилися “на порозі розгубленості” (Вельбек), що було б неважко припустити як певний виверт методологічної незахищеності. Але про це заявляє абсолютно респектабельна соціологія й інші науки про людину. Лоран Тевено, розмірковуючи з приводу оновлення початкового проекту соціальних наук взагалі та соціології зокрема, пропонує пригадати давнє значення слово “наука”, що зближує його з інструмен-

тально *зорієнтованим* мистецтвом взаємодії [1]. Микола Копосов пов'язує подолання кризи соціальних наук із можливістю руху їх “до вільних мистецтв”, маючи на увазі необхідність трансформації університетів-супермаркетів у коледжі ліберальної освіти, що термінологічно сягає “семи вільних мистецтв” (*septem artes liberales*) і більшою мірою відповідає педагогічним завданням глобального постіндустріального суспільства [12, с. 234–239]. Артикульовано на цьому ж наполягає Ганс Ульріх Гумбрехт, порушуючи питання, чому гуманітарні науки воляють бути “Humanities and Arts”, і закликаючи їх вирватися з “крижаних об'ємів науковості” [19]. “Humanities and Arts” він бачить як “простори, що забезпечують можливість ризикованого мислення”, тобто мислення, що йде назустріч уяві й інтуїції. Мислення, не обтяжене поточними вимогами практичності й унаслідок цього здатного виконувати свою головну функцію — розширювати й ускладнювати індивідуальні розуми, водночас даючи змогу суспільствам та інститутам залишатися відкритими для змін [19]. Спростування еталонів не входить у цей проект, радше просто не потрібно на них постійно оглядатися, беручи за критерій правильності інтелектуального пошуку. Мистецтво не переймається загальним й універсальним, так само як і стандартним та законним. А властива йому налаштованість на малопомітне, несхоже, ледь відчутне, має своїм результатом не істину, але в новому світлі подані або вперше побачені частковості, несподіваний погляд, здатний змінити ставлення до здавалося б очевидного. На підставі асоціацій соціології з мистецтвом постулюється не тільки професіоналізм, бажана довершеність зусиль, а й зведення в куди вищий ступінь, ніж це прийнято в соціальних науках, гуманітарної й соціальної значущості подробиць, дрібного, випадкового, хиткого. Усього того, що наповнює людське життя, але стабільно не реєструється “операторами науковості”, запрограмованими на норму в момент піку її безперебійного функціонування або в момент остаточного нівелювання.

На тлі витончення парадигмальних і описових ресурсів соціології її нездоланно вабить і ризиковане мислення, і безпосередність літературного стилю. Але за це треба сплатити чималу ціну. “Експресивна, або естетична” версія, де це припустимо, розплачується академічною поблажливістю, хоча літературний хист, що замість аналітичної потужності забезпечує авторові успіх, розцінюється як нехай навіть “опортуністична”, але все одно “здатність схопити *Zeitgeist*” [15, с. 98]. Невдачі практик, подібних до маніфестації нового історизму в Росії [20], дуже негативно зустрінutoї ортодоксальною соціологічною критикою [21], як і неприйняття вихідної течії, тобто нового історизму в сучасній американській історіографії, самими “методологічними лібералами” через надмірні претензії на письменництво, конструктивістська мета якого — “творити історію”, а також через його надмірну метафоричність, що не дає змоги історичній реальності репрезентувати саму себе [6; 9, с. 469–475], відсувають проект “соціології як мистецтва” у сферу можливого.

Крім того, на ринку інтелектуальних задоволень соціологія навряд чи може обіграти природного монополіста літературного слова — легітимованого оповідача. Белетристиці, що не має табу “крайнього суб'єктивізму”, завжди вдавалося зворушливіше подавати феномени та дії будь-яких акторів,

зокрема й наділених соціальними смислами, належністю до соціальних дискурсів. Визнана література (відзначена, приміром, професійними нагородами) не відсторонюється й не усувається від проблем спільного життя людей, їхнього бажання чи небажання жити разом, перегукуючись із гуманітаріями, які намагаються розгледіти у мінливому світі “шанс нового способу бути гуманними” (Джані Ватімо). Немає потреби зараховувати когось із сучасних письменників до “соціальних” і спрощувати їхні завдання. Але цілком підставою можна було б говорити про “соціологію Мішеля Вельбека” або “соціологію Кадзуо Ісігуро”, котрі можуть на рівних змагатися із дослідженнями соціологів, культурологів, антропологів, лінгвістів. Вельбек (Гран-прі, Інтеральє, низка інших премій), скажімо, відрізняють не лише точні описи повсякденного буття середньостатистичного європейця, його пронизливої самотності у фантазмагорії обставин і останньої надії на “можливість острова”, привабливості і фарсу “нових соціальних рухів” або нездатності суспільства глобальних комунікацій до розмови [22; 23]. У його рефлексіях стосовно інтелектуального клімату французького, та й загалом європейського середовища присутня сумна іронія з приводу марності “наукового” пізнання суспільних зв’язків, “онтології соціальних спільнот”, яким намагаються замінити розуміння і пояснення людських проблем і людської солідарності. “В етатичній онтології, — зазначає Вельбек вустами вченого персонажа, — частинки нерозрізненні, при характеристиці їх слід обмежуватися аспектом спостережуваної “чисельності” їх. Єдині сутності, здатні в такій онтології бути виокремленими й позначеними, суть хвилясті функції та визначені через них вектори стану — звідси аналогічна можливість повернути смисл поняттям братерства, симпатії та любові” [24, с. 389]. Ісігуро (Букерівська та інші премії), навпаки, без тіні іронії, послідовно і неквапливо представляє в класичному стилі англійського роману, як окультурене з благими намірами неймовірне (потокове виробництво клонів людини в медичних цілях) обертається новими соціальними нерівностями, новими ексклюзіями зі звичними й відпрацьованими механізмами їх відтворення і старими парадоксами прогресу. “Раптово відкрилася маса нових можливостей; численні хвороби, з якими лікарі доти не могли боротися, виявилися виліковними. Це було перше, що світ побачив, перше, чого він хотів... Звісно, деякі суперечки виникали. Але на той час, коли люди почали турбуватися через *вихованців*, коли їх стало цікавити, в яких умовах ви будете рости і чи варто народжувати вас узагалі, вже було пізно. Дати задній хід не було жодної можливості. Як зажадати від світу, вже звиклого вважати рак виліковним, щоб він відмовився від цього лікування і добровільно повернувся до жахливих старих часів?” [25, с. 149].

Літературні ремінісценції соціології збуджують щонайменше дві важливі рефлексії. По-перше, щодо релевантності її зримого руху до стану самореферентності, “мистецтва для мистецтва”, що стосується не лише інтерпретативних версій та оповідальних практик, які розширюють експресивну лексику соціологічних текстів, а й, не меншою мірою, ретельної стерилізації абстракцій, цифрових форматів і методичної прозорості. Легітимні відповідності дисципліні, як і раніше, гранично ясно формулюються у вимогах до авторів провідних соціологічних видань, де не надто заохочується увага

до повсякденних дилем, конфліктів, правил, конвенцій і тим паче стилістична вільність¹. Водночас право на складання наративів про типові дії пересічних акторів майже узурповане у надзвичайно симпліфікованому варіанті телевізійними серіалами й денними ток-шоу, а у витонченому — високою белетристикою. Супроводжує це неухильне витіснення соціологічних аргументів на периферію публічних дебатів про вібруючий простір спільного життя людей, з його неявними диференціаціями та несталими стратифікаційними порядками, зростання недовіри до претензій публічної соціології “знатися краще за інших” на суспільних проблемах, у чому легко вгадується далеко не тільки українська ситуація [27, с. 11–12]. Дискусії стосовно приглушення суспільного голосу соціології, вразливості її громадянської цінності, контрверзи “професійної” і “публічної” соціальної науки присвячуються престижні збори соціологів, приділяються рубрики в спеціалізованій літературі² [28]. Не останньою чергою статус-кво встановлюється внаслідок суттєвої відмінності між мовою звітів соціологів і, скажімо, соціальними дискурсами медіа, що нині визначають установки і пояснювальні схеми масової свідомості. Утім, схоже, не можна не визнати, що зведення “вежі з ебонітового дерева” зберігає здатність соціології утримуватися в масштабах думки про суспільство, особливої інтелектуальної практики, яка не підзвітна міркуванням політичної й державної прагматик [19] і корисний ефект якої, якщо пощастить, переноситься в майбутнє.

І друге, а точніше, основне питання, що потрапляє у фокус порівнянь соціології та мистецтва, — це артикуляція культурного і наукового занепокоєння стосовно Реальності, в осягненні й репрезентації якої, як виявляється, літературний вимисел може послугувати адекватною проективною методикою, тоді як строгий науковий проект — обмежитися убогим шаблоном. Або ж, навпаки — нестримний конструктивізм розмножить образи, що претендують на реальне, натякаючи на сумнівність засновків щодо існування референта. А “інвестиції у форму” (Тевено), культивовані прихильниками канонів науковості, зміцнять уявлення про сталі взаємозалежності чис-

---

¹ Якби, гадає Амітаї Етціоні, до видання Американської соціологічної асоціації (ASR та ін.) “анонімно було запропоноване есе Макса Вебера, Емілія Дюркгейма, Фердинанда Тьоніса, Роберта Беллаха, Данієля Бела, Натана Глейзера, Герберта Ганса, Чарлза Р. Мілса чи будь-кого іншого із найвідоміших публічних соціологів, його було б відхилено” [26, с. 377].

² Дискусія стосовно “публічної” соціології, активізована доповіддю Президента Американської соціологічної асоціації Майкла Буравого на щорічних зборах 2004 року, підтримана низкою провідних і регіональних соціологічних часописів, зокрема “Британським часописом соціології”, де в обговоренні беруть участь Ульріх Бек, Крег Калгоун, Джон Гол та інші відомі соціологи [28]. Ідеться про можливості соціології брати повноправну участь у соціальних трансформаціях, про потреби суспільства в публічних соціологах, здатних звертатися до широкої аудиторії й посідати особливе місце у “поділі соціологічної праці” [29, с. 431]. Однак це неминуче пов’язане зі зростанням “популізму” і провінціалізації соціологічних практик, котрими аж ніяк не подолати академічної зверхності в соціальних науках. Щоб соціологія здобула “суспільний голос”, потрібно, як вважає Ульріх Бек, перебудувати її наново, інакше і публічним, і непублічним її формам загрожує перетворення на “музейний експонат” [30, с. 335].

ленних акторів і структур сучасного соціального світу. Тобто залишається питання, що перманентно підтримує головну інтригу соціології, особливо за умов відчутного дефіциту концептуального й образного контексту, що зумовлює саму можливість змістових, індивідуально і колективно значимих інтерпретацій емпіричної інформації.

Метаморфози темпоральності

Виправданість бажання (або все ж таки потреби?) нової, іншої соціології вже вочевидь не викликає сумніву. На додаток до своїх колишніх, аж ніяк не цілком дискредитованих образів вона має бути ще й особливо чутливою до глобалізаційного, рухливого, мінливого, хиткого, сповненого ризиків і невизначеності світу людей. Ідеться про набуття досвіду мобільного соціологічного опису й потлумачення “нової реальності”, а в узагальненому плані — часу. Саме так, адже описи реальності плинної, мінливої, непостійної прочитуються як метафори часу першою чергою, про що вельми переконливо говорить Джон Урі [4, с. 1–20]. Інша річ, якими стилістичними та композиційними прийомами виробляти релевантні часу тексти, — питання, що поки не дістає доказової та повчальної відповіді. Тим паче, що просторова домінанта соціології останніх років, зумовлена безліччю причин, — і нагальністю глобальної, а відтак, і локальної предметності, і авторитетною методологією соціального простору школи Бурдьє, і культурною артикуляцією сьогодення, візуальною презентацією “елегантних рішень”, і ще багато чим, — постійно перехоплювала переживання часу, зміщуючи акценти до сталості позицій і розміреної динаміки. Проте захопленість процесами “вироблення і споживання місць” (Джон Урі) з боку сучасної культури, та й соціології, якщо мати на увазі її налаштованість на соціальні дискурси, невпинно слабшає поза темпоральними контекстами, залученістю в різні часові режими, позаяк досягнення місць (статусів) непорушно поєднується з часовими імплікаціями — швидкістю, періодами індивідуального і колективного життя. Можна сказати, що в культурній перспективі час ніби бере реванш над простором, переводячи його образи в метафори темпоральності.

Загальновідомо, що доба Модерну радикально переглядає концепцію соціального часу. Знання і відчуття його пришвидшеного плину вже в XIX столітті доступні спершу спеціалізованим, а потім і масовій свідомості. У XX столітті, як показав Ганс Ульріх Гумбрехт на матеріалі белетристики, соціальної філософії, історичних досліджень і незначною мірою соціології (Ніклас Луман), було не менш ґрунтовно ревізоване уявлення про послідовність історичного часу: у знезацька розширеному теперішньому — світі симультанності — послідовність модусів часу згорнута, знята, не має значення. Тут минуле не визначає теперішнє, а останнє не є причиною майбутнього: причини або відсутні, або не видно прийомів, які б допомогли їх з'ясувати. Лише діючий суб'єкт відновлює зв'язок часів, розрізняючи й співвідносячи в усталеному порядку їхні модуси [9, с. 475–477]. У доступних нам мовних просторах наукових спільнот історію тріумфу “презентизму” — нового переживання часу — описано Діною Хапаєвою [6, с. 194–219]. Те, що було делікатно і проникливо висловлено белетристикою до середини

минулого століття, ближче до його завершення стає “колективною мудрістю” суспільствознавців, тим, що без певного зніжковіння вже і не повторити.

Невигадливий парадокс теперішнього полягає в його (теперішнього) нібито недовговічності, швидкоплинності, про нього зазвичай думають як про компактний рубіж між минулим і майбутнім, який із легкістю та швидко долається. Але для окремої людини воно триває і триває, адже в кожен момент свого життя вона фізично перебуває в теперішньому, а в цьому “тут і тепер” у всій своїй речевості та з усіма мислимими евентуальностями й ефектами відбувається найбільш значуще для людини. Із теперішнього в не зовсім чітке “назад” відсуваються факти й подробиці її життя. Беручись до роботи, соціолог неодмінно застає свої об’єкти — індивідів — у їхньому нескінченному “сьогодні”. Воно одночасне — саме так нас лідери наукової думки спонукають його бачити й розуміти — і “широке”, оскільки “теперішнє” немов колонізувало і минуле, і майбутнє, але й “скорочуване теперішнє” (Герман Люббе) — що перебуває в процесі пришвидшеної делегітимації минулого індивідуального та колективного досвіду внаслідок сгущення й конкуренції інновацій [31]. Проте за простотою парадоксу вгадується нещільна складність того, що позначається як “широке, але водночас звужуване теперішнє”, тобто його шаруватість, а також неорганічність шарів, які непросто уявити й схарактеризувати. Тому розглядувані далі сюжети є не більш як наближеннями — невичерпними, неостаточними описами структурованості теперішнього, опосередкованими сприйняттям дійових осіб.

У вітчизняній соціології спеціальні дослідження часу не практикуються. Проблематичним є і вибір жанру, який би відповідав описам і репрезентаціям реальності, що триває, настає і йде, що втілює поступ часу. Втім, рухи в цей бік спостерігаються. Нещодавно Ірина Марківна Попова презентувала книжку “1989–1991. Діагноз часу (Одесити про себе і зміни в суспільстві)”, означивши її жанрову належність як “історико-соціологічні нариси” [32]. Алюзії, помітні в цьому зв’язку, мають стосунок до того кола проблем про статус соціології, її евристичні й “онтологічні” допущення, амбіції, можливості та обмеження, контури якого останнім часом увиразнилися в перебігу як безпосередніх дебатів на двох останніх конгресах Міжнародної соціологічної асоціації, так і в низці вже згадуваних публікацій.

Посилання на історико-соціологічну архітектуру книжки, коли вектор хронотопу — послідовність років — визначає порядок розташування соціологічних свідчень, виявляється ще й посиланням на своєрідну мовну ситуацію на два голоси, сконструйовану авторкою для себе самої. Один колективний, тобто голос автора і старанно згадуваних колег, втілений у матеріалах для одеських періодичних видань і звітах про проведені опитування й обстеження означеного періоду. Другий — голос автора із нашого сьогодення, із середини першої декади нового століття, з оцінками раніше винесених оцінок як самих ситуацій, так і того, хто оцінював: мотивоване прагнення реінтерпретувати колись уже відкоментоване — легітимний, хоча й непоширений у нас прийом. Два голоси, що їх розділяють півтора десятки років. Увазі читача, відтак, пропонується діагноз того часу, який спочатку був “те-

перішнім”, тобо в момент, максимально наближений до термінів завершення дослідницьких процедур. Але також і часу, що став досить віддаленим “минулим”, вельми відмінним від “майбутнього”, точніше “нового теперішнього”, в якому перебуває експерт вже у першому десятилітті наступного століття. Відмінність часів, яка насправді або ж тільки позірно наближує евристичний обрій. У призмі відмінностей та локальність хронотопа, що позначена як “колишнє теперішнє”, або “минуле”, характеризується як “криза перебудови” [32, с. 11], такий собі її “вечір”. Нюанс тут не стільки в тому, що безпосереднім учасникам не дано, як правило, знати, що вже настав “вечір” події: лише присутність у майбутньому, причому після завершення події, покладає шанс його періодизації. Покладає тим, що реалізованим виявляється один із прогнозованих сценаріїв перебігу подій. Соціолог у “новому теперішньому” наділений досконалішим знанням і немовби набуває “новий зір”. Тим самим тут наявна і вказівка на практично невисловлюваний і не обговорюваний у соціології принцип: хоча актуальна темпоральність, що триває, соціально структурована, однак ідентифікація складників структури вкрай ускладнена, ба навіть взагалі нездійсненна¹.

Чи то в навмисному, чи то в машинальному ігноруванні соціологами саморефлексії — зацікавленості в тому, щоб з’ясувати, які схеми сприйняття і пояснення організують і структурують перебіг наших думок і наші тексти тоді, коли спостерігач су-часний ситуації і коли перебуває за її межами, су-часний іншій ситуації, іншому досвіду, — вгадується розмита множина причин, що не підлягає переконливій конкретизації. І щоб говорити про них, теж знадобилися б апеляції до часу.

Наближення I. Моделі темпоральних режимів

Французькі історики, котрим почасти й присвячений змістовний нарис Франсуа Артоа [37], визнані майстри “роботи з часом” чимало досягли в розпізнаванні його неоднорідності (багатовимірності) порівняно з іншими

¹ Крім згаданої в книжці праці київських авторів [33], можна назвати й інші [34], а в архівах соціологів Харкова, Дніпропетровська, Львова, поза всяким сумнівом, зберігаються численні звіти, довідки, вирізки публікацій із місцевих газет. Але всі ті, хто писав про той час у той самий час (наданий перелік не повний, ясна річ), залишили, гадаємо, що спадщину прийдешньому історикові української соціології: він попереду, шанс набуття ним фактичності не втрачено, а відповідні публікації вже створили доступний для нього архів. Не відрізняється ситуація й у Росії. Часопис “Новое литературное обозрение” відносно недавно презентував колективну працю істориків, літературознавців, соціологів, філософів про 1990 рік [35] — певний проект максимально повної реконструкції подій і супутніх їм як масових, так і індивідуальних переживань, натхненний здійсненою спробою Ганса Ульріха Гумбрехта відтворити в структурах і образах залишений позаду світ станів, дій та емоцій [9]. Проте Олексій Левінсон і Борис Дубін з Аналітичного центру Юрія Левади апелюють тільки до зібраної ВЦДГД інформації, будучи зобов’язані до цього, можливо, завданням розробників проекту відтворити ситуацію, а не реінтерпретувати отримані тоді дані. Полідисциплінарна розмова про “довгі” 1970-ті, підтримана часописом “Неприкосновенный запас”, підтверджує і стверджує взаємодоповняльну відмінність двох різновидів досвіду, що мають своїми джерелами безпосередні й відсторонені переживання, знання і розуміння [36].

соціознавцями й гуманітаріями. Візірець — одночасно шаблон і приклад того, як у принципі така робота здійснена, — запропонований Фернаном Броделем [38].

У розпорядженні історика, стверджує він, три моделі темпоральності. По-перше, стислий час, або час подій — того, що трапляється, відбувається. Причому події не вкорінюються в теперішньому, але неминуче витісняються новими, що настають після них. Стислий час постає як такий собі калейдоскоп подій, окремі конфігурації яких фіксуються істориками, але їхню взаємну або кожного окремо зумовленість (логіку) зазвичай не вдається реконструювати. Власне, це політичний час, певна “скоромовка політичної історії”, в яку професійно вслухаються, але мізерній зв’язності якої не втомлюються дивуватися. Спершу, відповідно до загальнопоширеної семантики, історія і була знанням і розповіддю про події [39]. По-друге, час відносно тривалих циклів і змін. У ньому події вишикуються у певну послідовність, що має початок і завершення (цикл), або ж позначаються зламаним вектором перетворень. Не розрахований на багато десятиліть проект, але середньостроковий ситуативний порядок проступає в цьому часі. Фернан Бродель називав розповідь історика про нього “речитативом кон’юнктури”. По-третє, повільний час, “повільна історія на межі невидимої течії”, де помітними стають базисні структури, що фрагментують простір спільного життя людей, що забезпечують наступність досвіду і культури. Нації, народи, цивілізації — от агенти повільного часу (“великої історії”), вони ж предмет розгляду вченого-історика.

Аналогія не найдосконаліша з-поміж інтерпретативних технік, але звернення до неї можливе як перший жест, що ініціює розмову і запрошує до неї. Отже, широке теперішнє є, безумовно, часом соціально неоднорідним. Але не лише його зриму гетерогенність, яка втілена в диференціації за заняттями (робота, навчання, відпочинок) і яка постійно перебуває у сфері інтересів соціології, слід припускати при цьому. Фактичність теперішнього полягає — а інакше його неможливо, начебто, й помислити — у його темпоральній багатоскладності, на яку, маючи на увазі, втім, історичний час узагалі, вказував Фернан Бродель. Саме тут виявляються всі ці взаємовідмінні за ритмами присутності часові потоки, що конституують темпоральну множинність теперішнього, його найпростішу ментальну карту. Проте відповідь на питання про “місце” перебування у темпоральності помітно втрачає визначеність. Людина (респондент і сам соціолог) одномоментно перебуває в усіх трьох часах: у “гарячому” потоці подій, у відносно “прохолодному” плині часу циклів і в практично не відчуваному спливанні “повільного” часу. Смак і здатність до локалізації у темпоральній множинності теперішнього стає органічною складовою соціальної компетентності індивіда і професійної компетентності дослідника.

Пришвидшений “час подій” — не прикмета, а повноцінний репрезентант сучасної мінливої світобудови. Новації технологічного й культурного штибу, що зі скорочуваною періодичністю відвідують його, підвищують темп заміщення явищ і фактів у “часі подій”, але можливість для темпу бути “ще швидшим” залишають відкритою. Найближчим наслідком виявляється витончення “часу подій”, що вже не в змозі постачати власні фрагменти і

фракції для утворення трендів у “часі і циклів”: навальний потік “часу подій” просковзує його, не залишаючи сліду, захоплюючи світ переживань і бажань індивідів із неочікуваним фіналом. Припущення, ніби індивідам властиві бажання пізнавати, що коїться довкола, або вони не без задоволення піддаються прагненню розібратися в тому, що відбувається, дедалі важче виправдати й емпірично підтвердити. Референційність уже не є елементом словесної гри в означення і найменування — про стоншений час подій можна сказати що завгодно. І в ньому ж не зароджується жодна “історія”, щоб тривати й розгортатися. Тут байдуже, куди рухатися: шляхи не проторені або нікуди не ведуть.

Книжку з діагнозом 1989–1991 років відкриває підрозділ із заголовком “Події перебудовного часу”, що дає змогу впевнено ідентифікувати темпоральну модальність тодішнього теперішнього, що нині стало призабутим минулим. Намір, звісно, полягав не в цьому: читачеві лишень необхідно нагадати, що відбувалося впродовж діагностованого відрізка часу. І після такого нагадування стає зрозуміло, на що, власне, реагують опитувані одеськими соціологами люди. Між тим у перспективі обговорюваного темпорального модусу вкрай симптоматичним виявляється те, як вони реагували. У цитованих висловленнях респондентів постійно йдеться про те, що “у нас нічого не відбувається”, “перебудова йде по телевізору”, “усе це порожні балачки” — наполегливо лунає рефрен у коментарях до відповідей на анкету [32, с. 45–47]. Люди прямо говорять про “нетактильність” подій, про винесення їх за межі безпосереднього досвіду, ба й сумнівну достовірність. Це власне легкі, невагомі, ефемерні події, що не лишають сліду, не породжують інших подій. Стоншений “час подій” постає як *недостовірний час*.

Недостовірному часові нема чим поділитися із “часом циклів”, нічим йому поступитися, тут нема чому й перетворюватися на традицію. За відсутності новоутворень час циклів у нашому соціокультурному просторі спустошується також і внаслідок пришвидшеної анігіляції ідеологічно забарвлених образів недавнього минулого, на кшталт соціалізму як шабля до комунізму або розвиненого соціалізму як етапу соціалізму. Перебудова і сама претендувала на статус “циклу” в еволюції соціалізму. Час циклів стає дедалі безпредметнішим і беззмістовнішим, перетворюючись на порожню оболонку, непотрібність якої усвідомлюється й індивідуально. Генераціям, що вступають у життя, немає з чим співвідносити біологічну циклічність життя: юності, зрілості, старості вже навряд чи можна увідповіднити бодай якісь цикли в еволюції суспільства: соціальне в часі циклів витісняється індивідуально-біографічним, послаблюючи відчуття належності до того, що й досі зазвичай іменується “суспільством”.

Загустілий великий час — “історичний час” — залишається вмістилищем архетипів і типів, фактів і артефактів колективної пам’яті, способів і критеріїв установалення національно-культурного ідентитету, а також ще багато чого (там точно відсутня національна ідея, хоча це й не забороняє оголошувати її в інтелектуальний розшук). Авторитет і репутація історичного часу забезпечуються утворюваною в перебігу еволюції народів матеріалізацією у вигляді інституціональних структур (національна держава, приміром) і особливого стилю життя. Шерег республік, рейхів, річей посполитих

почасти заповнює час циклів, засвідчуючи життєздатність ментальних установок і соціокультурних практик, відсутність розривів у різного роду темпоральностях — того, що й заведено вважати історією *народу* або нації. Мінливість на тлі наступності частково нейтралізує — мабуть, дедалі менш переконливо — і сумніви в надійності традиції, поширювані впродовж теперішнього етапу глобалізації. До того ж ситуація багатьох пострадянських держав, коли час історії, минаючи час циклів, прямо переноситься у час подій, форматується взагалі безпрецедентно. Точніше, дії акторів відкривають коридори для цих переходів, наповнюючи те, що відбувається з людьми, великим часом тотальної історії, як це можна було пережити восени–взимку 2004 року в Україні.

Наближення II. Теперішнє: остогидле, жадане, нерозпізнане

У тому режимі історичності, що обґрунтований Новим часом і явно вичерпав себе в минулому столітті, просвітління й осяяння приходять із майбутнього (Франсуа Артоґ). Вичерпав тому, що потенціал несподіваності (непередбачуваності), йому властивий, виявився набагато вищим, ніж могли собі уявити найпрозорливіші футурологи. Майбутнє ідеологів на правах альтернативи теперішньому стану суспільства і постачальника концептів для тлумачення теперішнього радикально скасовано перебігом подій. Але й несправджене “трендове” майбутнє прогностів, які орієнтувалися на Римський клуб, лише підтверджує, що тенденції минулого ні до чого не зобов’язують прийдешне. Те, що має відбутися, як пункт спостереження закрилося, пропонуючи зупинитися у роздумах перед підставовою або тільки позірною незумовленістю людських справ, невизначеністю їхніх звершень і результатів.

Утім, соціології, за винятком її марксистської версії, усе це не стосується. Проте поширені в обігу й ужитку твердження про її незначну релевантність суспільству означають, що традиційні пояснювальні перспективи — структурна, культурна і перспектива дії — не охоплюють чогось суттєвого, а соціологічні наративи про світ людей стають дедалі менш репрезентативними. Очевидно, фрагментованість того, що спрямовує/орієнтує або ж здатне спрямовувати/орієнтувати поведінку індивідів, менша за фрагментованість словника дисципліни. Або, по-іншому, надіндивідуальне фокусування соціологічної оптики потребує переналаштовування, за вихідний пункт беручи відносини індивіда із собою першою чергою і зі світом — другою, і не висловлюючи, тим самим, недовіри традиційним евристичним і концептуальним налаштуванням. Перебування в темпоральних модальностях теперішнього й утворює такий пункт. Звісно, йдеться не про реанімацію мікросоціологічної перспективи або індивідуалістичного (веберівського) підходу, а про навмисне дистанціювання від структурних, ціннісних, діяльнісних аргументів в описі й тлумаченні світу людей, про перехід в інший простір термінологічних і образних імовірностей.

Пришвидшуваний час подій постає недвозначним симптомом інтенсифікації життя, а заклики інтенсивності найнагальніші й найпроникливіші. Бути динамічним, рухливим, гнучким, оновлюваним (вимога “молод-

шати”) означає бути відповідним часу, соціально адекватним. Але зворотний бік присутності у світі інтенсивного часу подій, як про ту обставину розповідає Ганс Ульріх Гумбрехт в одній з останніх своїх книжок, — це втома і виникнення гострого бажання миті спокою [40, с. 134–151].

Разом із тим втома має й інші, крім інтенсивності, джерела. Зростання концентрації інновацій і швидкість надходження їх помітно розширюють не просто межі нового, але межі *нерозпізаного*. Телепередачі, в яких роз’ясняють “Як це зроблено” або “Як це працює”, ситуацію не рятують, оскільки принципи, за якими діють прилади та механізми, дедалі важче пояснити. Користування речами відривається від знання технологій виготовлення їх, формуючи “нову необізнаність”, якщо не нове неуцтво. У результаті світ предметів (“теперішні речей”), а також і “світ знань” перестали бути спільними, єдиними для всіх, вони підрозділяються не за поколіннями, а значно дрібніше, і вже майже не встановити, кого припустимо або належить вважати сучасниками. Через брак емпіричних свідчень про те, чи справді люди помічають масовізацію нерозпізаного, якими є їхні емоційні й поведінкові реакції на такий процес, як розподіляється нерозпізане між різними соціальними категоріями, верствами, групами, за уявленням про таку диференціацію даної темпоральної модальності закріпленій статус спокусливого припущення.

Проте летучість і швидкоплинність часу подій, а поряд з ними агресивність блискучого і доглянутого в рекламі постулюють чи не домінуючу поширеність непоказного і непомітного, а також непривабливого і відразливого. Усе в купі — це доказова прикмета “дегуманізованого часу”, що так і відображено в назві давньої книжки Жан-Франсуа Ліотара [41]. Із часу подій виявилися вилученими (загально)людські цінності та цілі, а предметність дедалі наполегливіше загарбує його. Про стан і відчуття дезорієнтованості, властиві часу і людині, наполегливіше за інших, мабуть, говорив Хосе Ортега-і-Гасет, а його більш як піввікової давнини есе “Тема нашого часу” сьогодні читається як соціологічний текст, що точно описує теперішню ситуацію: “Уявіть собі на хвилину такий зсув, коли великі цілі, що вчора надавали ясної архітектоніки нашому життєвому простору, втратили свою чіткість, привабливість і владу над нами, хоча те, що покликане їх заступити, ще не досягло очевидності й необхідної переконливості. За такої доби наш навколишній простір видається зруйнованим, хитким, таким, що коливається навколо індивіда, кроки якого стають непевними, бо похитнулися й розмиваються точки відліку. Сам шлях, немов вислизаючи з-під ніг, стає хитким і непевним. ... Західна людина занедужала яскраво вираженою дезорієнтацією, не знаючи більше, за якими зірками жити” [42, с. 264].

Невпинно меншає впевненості, ніби відступ за обрій досяжності життєво важливих цінностей і цілей був тимчасовим. Ніщо не запропонувало і не поквапилося їх замінити: в останні десятиліття люди, радше, звикли до невизначеності, а суспільство загалом навчилося жити в часі без орієнтирів і здобуло необхідний досвід. Те, що мислилося прикрим відхиленням (буквально за Емілем Дюркгеймом — патологією), перетворилося на норму. При цьому дедалі коротшими стають відрізки часу, що визначаються як такі, що втратили принадність, остогидли. Оцінки, що їх дають часу подій громадян-

ни або експерти, найчастіше є нічим іншим, як маніфестаціями обридлого. “Дострокові” вибори до законодавчих органів, наприклад, перетворилися на рутинні практики, легітимна нормальність яких не заперечується. Але динаміка обридлого у вигляді домагань або ультиматумів достроковості лише увиразнює неспростовну дорожочінність *жаданого*, хоч би якими неясними були уявлення про нього. Неопредмечуване, неконцептуалізоване жадане, глуха туга за іншим не залишає часу подій, а напруженість між ним і обридлим веде до наслідків у вигляді чи то риторичних фігур, чи то практичних дій.

Перебудова, розглянута в книжці про одеситів у двох оптиках, одноментній і пост-фактум, виявляється подією, що дестабілізує когерентність моделей темпоральності. Пропонувалася, отже, можливість іншого часу, не таких, у граничному наблизенні альтернативних, умов і обставин спільного життя. Не меншою мірою перебудовою заявлялася евентуальність переходу з одного часу подій у помітно інакший час подій — з обридлого в жадане. Темпоральність, яку відтепер визначалося подолати, переводилася в розряд марних і позірних часів, якесь вмістище здійснюваних, але не здійснених, так і не розгорнутих соціально-політичних фабул. Власне, політика, опріч іншого, полягає й у тому, щоб влада презентувала громадянам доступність жаданого у стислій або довгостроковій перспективі, мобілізуючи колективні й індивідуальні сподівання відповідно до власних бажань, задумів, що висуваються чи не афішуються. Ясна річ, оприлюднену програму дій неодмінно супроводжують формульовані в публічній сфері побоювання, що інерція поточного часу подій не поступиться перетворювальним зусиллям з переходу в “новий” час подій. Або — не поступиться *таким* зусиллям. І тут темпоральні очікування влади й людей неминуче не збігаються: визнання домінації ненавмисних наслідків дій або бездіяльності політичних еліт означало б визнання професійної некомпетентності політиків, згортання обрїю “політичного”, на кшталт наблизення до “завершення політики” взагалі.

Російські колеги, оцінюючи 1990 рік, кажуть про “шок необоротності” [43]. Мається на увазі практично одразу уявлене відчуття і розуміння того, що колишній світопорядок ціннісно дискредитований, відновленню не підлягає, та й не піддається. Разом із тим джерелом такого шоку може бути й доволі поширений сумнів у плідності поточного часу. Адже події перебудови багатьма також визначалися як недостовірні, й тому жадане у всій повноті й у багатьох подробицях і цього разу видається недосяжним. Ностальгія, невіддільна від періоду соціальних трансформацій, постає жестом символічного повернення, переміщення цінимого і шанованого із бажаного, але недоступного майбутнього в залишений позаду час подій, “старе теперішнє”.

Переживання відчуття безповоротності переміщень у часі подій, а також інтуїтивно-образне або концептуальне схоплення необоротного зниження потенціалу реалізації жаданого утворюють відтепер фокус індивідуальної та групової присутності в “часі циклів”. Не виключено — часу сталої і навряд чи здоланної неузгодженості між декларованими цілями, планами і технологіями їх досягнення, а також результатами, що їх вдасться отримати

в разі їх застосування. Соціологічних практик це стосується не меншою мірою, ніж решти.

* * *

Важкі, як і легкі, часи неодмінно минають. Цілком імовірно, що згідно з духовним віршем, що його наводить у “Записах і виписках” Михайло Гаспаров: “Днесь проходит время злое, время злое, остальное. После будет время злее, время злее, остальнее” [44, с. 117]. Доведеться чекати, яким цей час буде для соціології.

Література

1. *Тевено Л.* Наука вместе жить в этом мире // Неприкосновенный запас. — 2004. — №3 (35). — <http://magazines.russ.ru/nz>.
2. *Бек У.* Что такое глобализация? — М., 2001.
3. *Турен А.* Социология без общества // Социологические исследования. — 2004. — № 7. — С. 6–11.
4. *Урру, J.* Sociology beyond Societies. Mobilities for Twenty-First Century. — London, 2000.
5. *Вебер М.* “Объективность” социально-научного и социально-политического познания // Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 345–414.
6. *Ханаева Д.* Герцоги республики в эпоху переводов. Гуманитарные науки и революция понятий. — М., 2005.
7. *Коркюф Ф.* Новые социологии. — М.; СПб., 2002.
8. *Оллабри И.* “Новая” новая история: структура большой длительности // ОЙКУ-МЕНА. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. — Вып. 2. — Харьков, 2004. — С. 176–207.
9. *Гумбрехт Х.У.* В 1926: На острие времени. — М., 2005.
10. *Эксле О.Г.* Действительность и знание. Очерки социальной истории средневековья. — М., 2007.
11. *Яковенко Н.* Одна Клио, две истории // Отечественные записки. — 2007. — № 1 (34). — <http://www.strana-oz.zu>.
12. *Копосов Н.* Хватит убивать кошек. Критика социальных наук. — М., 2005.
13. *Chernilo D.* After Postmodernism and Globalism: Rethinking Universalism Sociologically // Theory. The Newsletter of the Research Committee on Sociological Theory. — 2007. — Autumn/Winter. — P. 2–3.
14. *Boudon R.* Sociology that Really Matters // European Sociological Review. 2002. — 18. — P. 371–378.
15. *Goldthorpe J.H.* Sociology as Social Science and Cameral Sociology: Some Further Thoughts. European Academy of Sociology. Third Annual Lecture, Paris, 25 October 2003 // European Sociological Review. — 2004. — 20, 2. — P. 97–105.
16. *Луман Н.* Медиа коммуникации. — М., 2005.
17. *Тевено Л.* Креативные конфигурации в гуманитарных науках и фигурации социальной общности // Новое литературное обозрение. — 2006. — № 77. — <http://magazines.russ.ru/nlo>.
18. *Sztompka P.* Zaufanie. Fundament spoleczenstwa. — Krakow, 2007.
19. *Гумбрехт Х.У.* Ледяные объятия “научности”, или Почему гуманитарным наукам предпочтительнее быть “Humanities and Arts” // Новое литературное обозрение. — 2006. — № 81. — <http://magazines.russ.ru/nlo>
20. *Эткинд А.* Новый историзм, русская версия // Новое литературное обозрение. — 2001. — № 47. — <http://magazines.russ.ru/nlo>.

21. *Гудков Л., Дубин Б.* Раздвоение ножа в ножницы, или Диалектика желания // Новое литературное обозрение. — 2001. — № 47. — <http://magazines.russ.ru/nlo>
22. *Уэльбек М.* На пороге растерянности // Уэльбек М. Мир как супермаркет. — М., 2003. — С. 59–84.
23. *Уэльбек М.* Возможность острова. — М., 2006.
24. *Уэльбек М.* Элементарные частицы. — М., 2001.
25. *Исигуро К.* Не отпускай меня // Иностранная литература. — 2006. — №7. — С. 3–164.
26. *Etzioni A.* Bookmarks for public sociologists // *British Journal of Sociology*. — 2005. — 56 (3). — P. 373–378.
27. *Kalekin-Fishman D.* Ironies of Public Sociology // *Theory. The Newsletter of the Research Committee on Sociological Theory. International Sociological Association*. — 2007. — Autumn/Winter. — P. 10–12.
28. *British Journal of Sociology*. — 2005. — 56 (3).
29. *Burawoy M.* Response: Public Sociology: Populist Fad or Path to Renewal? // *British Journal of Sociology*. — 2005. — 56 (3). — P. 417–432.
30. *Beck U.* How Not to Become a Museum Piece // *British Journal of Sociology*. — 2005. — 56 (3). — P. 335–344.
31. *Люббе Г.* В ногу со временем. О сокращении нашего пребывания в настоящем // Вопросы философии. — 1994. — № 4. — С. 94–113.
32. *Попова И.М.* 1989–1991. Диагноз времени (Одесситы о себе и переменах в обществе). Историко-социологические очерки. — Одесса, 2006.
33. *Головаха Е.И., Панина Н.В., Чурилов Н.Н.* Киев: 1990–91. (Социологические репортажи). — К., 1992.
34. Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований. — К., 1993.
35. Новое литературное обозрение. — 2007. — № 83; №84. — <http://magazines.russ.ru/nlo>.
36. Неприкосновенный запас. — 2007. — № 52. — <http://magazines.russ.ru/nz>.
37. *Артог Ф.* Современность как история // Новое литературное обозрение. — 2007. — № 83. — <http://magazines.russ.ru/nlo>.
38. *Бродель Ф.* Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. — М., 2002–2004. — Ч. 1–3.
39. *Козеллек Р.* Можем ли мы распоряжаться историей? (Из книги “Прошедшее будущее. К вопросу о семантике исторического времени”) // Отечественные записки. — 2004. — № 5. — <http://magazines.russ.ru/oz>.
40. *Гумбрехт Х.У.* Производство присутствия: Чего не может передать значение. — М., 2006.
41. *Lytard J-F.* The Inhuman: Reflections on Time. — Stanford, 1991.
42. *Ортега-и-Гасет Х.* Тема нашего времени // Самосознание европейской культуры XX века. — М., 1991.
43. *Гусейнов Г.* Шок невозвратности // Новое литературное обозрение. — 2007. — № 84. — <http://magazines.russ.ru/nlo>.
44. *Гаспаров М.* Записи и выписки. — М., 2001.